

Reviewing a Monumental Structure : Kakh-i Khurshid at Kalat

Monuments have a history of thousands of years and are usually among the oldest symbols of civilisation in various periods. In the Islamic world, a memorial is created to commemorate a person or an event, which is generally manifested in constructing a tomb, whose wide distribution in the Islamic lands is a testimony to this claim. The building known as "Kakh or Qasr-i Khurshid (Palace of the Sun)" in the city of Kalat in the north of Khurasan Razavi province is an example of this type of architecture. This structure was built on the orders of Nadir Shah Afshar (r.1736-47), although its primary function has always been debated owing to its distinct architecture and decorations. Kalat or Kalat-i Nadiri is known as a natural fortress due to a fence of mountains. So, throughout history, it has always been of interest from a defensive and military point of view. This area received particular attention during the reign of Nadir Shah, and several buildings were erected on his orders. Khurshid monument has always been the focus of researchers in terms of its size and appearance as well as the ambiguity of its function. The octagon includes a series of iwans connected by narrow corridors, creating a series of connected spaces of different scales that encircle the cylinder and are suitable for ambulating around the building. The building generally consists of two volumes: a lofty cylinder and an octagonal. The structure comprises three floors: the basement, the ground, and the first. Previous studies have expressed different opinions about the building's function. Some consider it a palace, and some believe it was initially built as a tomb, which was later converted into a palace. This study aims to investigate the building's function and main architectural features and determine its place in the history of Iranian architecture. The analysis of the building shows that not only in terms of architecture but also concerning structure, significant measures have been taken for its durability and stability against the risk of earthquakes. The research also shows that the building was not a palace or a tomb, but it was built as a governmental monument with a ceremonial function to commemorate the name of its patron. The research findings show that the Khurshid building is a fusion of Iranian and Indian architecture, which are skillfully linked to perpetuate the name of the building's patron. The structure characterises the idea of a tomb tower as a monument in a new composition. In this sense, it created a link between the traditions of Iranian architecture and the architecture of the Mughals of India. The wide range of decorations with Indian motifs attests to this claim.

The research was carried out using a descriptive-analytical approach with a historical approach. It is a qualitative study in the field of architectural history. The primary methods of collecting information in this research are library studies and field surveys, and the data analysis method is qualitative.

Keywords: Monument, Kakh-i Khurshid, Kalat-i Nadiri, Mughals, Architecture.

بازخوانی یک بنای یادمانی؛ کاخ خورشید در کلات^۱

کلات یا کلات نادری منطقه ای در شمال شرقی استان خراسان رضوی است که به دلیل وجود حصاری از کوهها به عنوان یک قلعه طبیعی شناخته می شود. این محدوده به دلیل برخورداری از حصاری طبیعی و دست ساز انسانی، از نظر دفاعی و نظامی اهمیت داشت. کلات در دوره نادرشاه افشار مورد توجه خاص قرار گرفت و بناهایی به دستور وی در آن بر پا شد که شاخص ترین آنها عمارت معروف به «کاخ خورشید» اشاره نمود. این بنا شاخص ترین اثر برجمانده از دوره افشاریه در ایران می باشد. عمارت خورشید به لحاظ حجم و نمای بیرونی و نیز ابهام در عملکردش، همواره مورد توجه پژوهشگران بوده است. هدف این پژوهش بررسی عملکرد و خصوصیات اصلی معماری این بنا و تعیین جایگاه آن از نظر تاریخ معماری ایران است. یافته های پژوهش نشان می دهد عمارت خورشید تلفیقی از معماری ایرانی و هندی می باشد که به شیوه ای ماهرانه در هم آمیخته شده اند، و از این نظر توانسته پیوندی میان سنت های معماری ایرانی با معماری گورکانیان هند بوجود آورد. بعلاوه این مطالعات نشان می دهد که عملکرد این بنا نه آرامگاه و نه کاخ بوده، بلکه بنایی یادمانی با کارکرد تشریفاتی بود که به دستور نادر ساخته شده تا یادآور نام و سلطنت وی باشد.

واژگان کلیدی: یادمان، کاخ خورشید، کلات نادری، گورکانیان، معماری.

مقدمه

کلمه «یادمان» ترجمه لغت «monument» در زبان انگلیسی است، که به سازه و یا بنایی که به افتخار یک فرد و یا حادثه خاصی ساخته میشود، اطلاق می گردد. در واژه نامه معماری و ساختمان، یادمان یک سنگ، ستون، تخته سنگ، سازه، بنا و امثالهم می باشد که در یادبود یک شخص متوفی، یا حادثه یا اقدامی بر پا می گردد (Harris, 2006, 643).^۲ از نظر معماری بناهای یادمانی سابقه ای چند هزار ساله در حیات انسان دارند و معمولاً از جمله قدیمی ترین نشانه های تمدنی در ادوار مختلف تاریخ می باشند. در جهان اسلام یادمان که باهدف یادآوری شخصی ایجاد گشته عموماً در قالب احداث مقبره متجلی شده است که پراکندگی وسیع آنها در سرتاسر جهان اسلام از ابتدا تا به امروز گواهی بر این مدعا است. با توجه به هدف ساخت این بناها، آنها عموماً دارای ظاهری چشمگیری هستند تا خود را برجسته، و از سایر آثار متمایز نمایند. به همین دلیل به طور معمول نوآوری در طراحی و ماندگاری کالبدی از خصوصیات ذاتی آنها است.

در معماری ایران در دوره اسلامی، بناها و مجموعه های شاخصی نظیر مقبره سامانیان (حدود ۳۵۰ ق) برج گنبد کاووس (۹۹۸ ق)، مقبره سلطان سنجر در مرو (۵۵۱ ق)، گنبد کبود در مراغه (۵۹۳ ق)، گنبد سلطانیه (۷۱۳ ق)، بقعه شیخ صفی الدین اردبیلی (قرن ۸ ق) مقبره امیر تیمور در سمرقند (۸۰۷ ق)، آرامگاه شاه نعمت الله ولی در ماهان (۸۴۰ ق) و آرامگاه ابوبکر تایبادی (۸۴۸ ق)، از جمله این آثار شاخص هستند، که در اشکال و ابعاد مختلف به عنوان یادمانهای تاریخی شناخته می شوند.

عمارت معروف به «کاخ یا قصر خورشید» در شهر کلات در شمال استان خراسان رضوی، نمونه ای از این گونه آثار شاخص است. این بنا به دستور نادرشاه در دهه پایانی عمر وی ساخته شده، هرچند که به دلیل معماری و تزئینات خاص آن، کارکرد

اصلی آن همواره مورد بحث بوده است. هدف اصلی این مقاله بررسی و تحلیل معماری این بنا به منظور پاسخگویی به سوالات ذیل می باشد:

۱. مهمترین ویژگیهای معماری این بنا کدامند؟
۲. هدف اصلی از ساخت این بنا چه بوده است؟
۳. اهمیت این بنا از نظر تاریخ معماری چیست؟

روش پژوهش

این پژوهش به شیوه توصیفی-تحلیلی با رویکردی تاریخی و تفسیری انجام شده و از لحاظ داده ها کیفی است که در حوزه پژوهش های تاریخ معماری قرار دارد. روش اصلی گردآوری اطلاعات این پژوهش از طریق مطالعات کتابخانه ای و بررسی های میدانی بوده و شیوه تحلیل داده های آن کیفی می باشد.

پیشینه پژوهش

کلنل مک گرگر انگلیسی در سال ۱۸۷۵ م / ۱۲۹۲ ق در بازدید از منطقه کلات ضمن ارائه یک کروکی از نمای بیرونی بنا که در آن زمان محل اقامت خان منطقه بوده، آن را ساختمانی عجیب شامل یک برج مدور عظیم با یک زیر بنای هشت ضلعی می خواند (مک گرگر، ۱۳۶۸، ۵۷). مهدی بامداد در کتاب آثار تاریخی کلات و سرخس از این بنا به عنوان «کاخ خورشید» یاد می کند و برای نخستین بار به توصیف و بیان مختصر خصوصیات معماری آن در قالب یک سخنرانی می پردازد. وی عملکرد این بنا را کاخی تشریفاتی برای نادرشاه می داند که طبقه زیرین به خدمه و طبقه فوقانی به شاه و حرمسرا اختصاص داشت (بامداد، ۱۳۴۴، ۱۴-۹). پرویز ورجاوند نیز که در سال ۱۳۴۸ از این بنا بازدید کرده ضمن ارائه توصیف کلی و مختصر، آن را یک کاخ و یا عمارت بیرونی می نامد (ورجاوند، ۱۳۴۸، ۶۳). یعقوب دانشدوست نیز بر این باور است که این بنا به عنوان آرامگاه ساخته گردیده، ولی بعدها به صورت کاخ سامان داده شده است. وی همچنین به کشف باغساری پیرامون این بنا در طول دوره مرمت آن اشاره می کند (دانشدوست، ۱۳۷۴، ۴۷۹). لباف خانیکی در گزارش پژوهش و گمانه زنی این بنا که در سال ۱۳۷۶ انجام شده به این نکته اشاره دارد که در ابتدا در محل احداث این بنا فضایی به به عنوان سردابه حفر گردیده و سپس بروی آن بنایی هشت ضلعی احداث شده است. او همچنین بر این باور است که بنای موجود نیز بعدها بر روی همین ساختار بر پا گردیده است (لباف خانیکی، ۱۳۷۷، ۱۷۷). رضا زاده اردبیلی و ثابت فرد با بررسی نما و مقطع این بنا اعتقاد دارند که هندسه آن بر اساس شش ضلعی منتظم طراحی شده است (رضازاده اردبیلی، ۱۳۹۲، ۴۲). عادل فرهنگی شبستری، احمد صالحی کاخکی و سمیرا علمدار در مقاله ای با هدف بررسی عملکرد عمارت خورشید نیز نظر دانشدوست را تکرار می کنند و به این نتیجه می رسند که نادر شروع به ساخت آرامگاهی در کلات مینماید اما در ادامه، کارکرد آن به کاخ موقت شاه تغییر ماهیت می دهد و آرامگاه مجلل خود را در مشهد بنا می کند. (فرهنگی شبستری و دیگران، ۱۳۹۲، ۱۱).

هر چند که مطالعات گذشته به نوبه خود ارزشمند هستند ولی فقط به بخشی از خصوصیات این اثر، می پردازند. این پژوهش قصد دارد که با بررسی مطالعات قبلی و تبیین ارتباط میان متغیرهای تحقیق، تحولات معماری بنا را بر اساس

اطلاعات موجود باز خوانی نماید و با بررسی منابع مکتوب، تحلیل شواهد معماری و باستان شناسی پاسخی مناسب برای پرسشهای پژوهش ارائه دهد.

مبانی نظری پژوهش

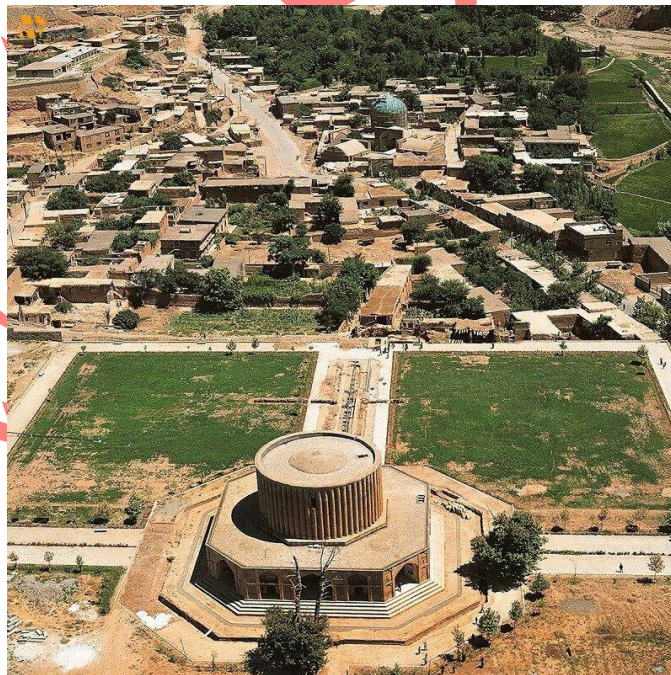
نگاهی به جغرافیای تاریخی کلات

منطقه کلات یک عارضه طبیعی به شکل بیضی (۳۶ درجه ۵۹ دقیقه عرض شمالی و ۵۹ درجه و ۴۷ دقیقه طول شرقی)، می باشد که در شمال غربی مشهد قرار دارد. این ساختار طبیعی به دلیل شکل خاص خود محدوده ایی دفاعی شبیه یک دژ را بوجود آورده است چنان که دره کلات در برخی از متون تاریخی با نام «قلعه خدا آفرین» معرفی شده است (استر آبادی، ۱۳۶۸، ۵۲۶) که تائیدی بر امکانات طبیعی- دفاعی آن دارد. این محدوده از شمال و شرق با کشور ترکمنستان، از جنوب شرق به شهرستان سرخس، از جنوب به شهرستان مشهد و از غرب به شهرستان درگز محدود می باشد. کلات در میان کوههای شمالی خراسان معروف به «هزار مسجد» که به صورت مرزی طبیعی ایران را از ترکمنستان جدا می کند، قرار دارد (تصویر ۱). این سرزمین کوچک به دلیل شرایط خاص جغرافیای اش از اهمیت سوق الجیشی بر خوردار بوده و باعث شده است تا کلات همواره به محلی امن برای پناهجویان و یا نبردهای حماسی بدل گردد، چنانکه در شاهنامه نیز به کلات اشاره گردیده است و آن را محل وقوع حادثه ای اساطیری یعنی نبرد ایرانیان و تورانیان بر شمرده اند (فردوسی، ۱۳۷۳، ۶۶، ۷۲). تاریخ جهانگشای جوینی به عزیمت سلطان محمد خوارزمشاه پس از فرار در برابر سپاه مغول به قلعه کلات و اصرار نزدیکانش به استقرار وی و قرار دادن خزاین در آنجا اشاره دارد (جوینی، ۱۳۸۲، ۱۰۹). رشید الدین فضل الله نیز به آمدن ارغون شاه مغول به کلات اشاره می کند (فضل الله همدانی، ۱۳۷۳، ۴۲-۱۱۴۱). وجود دربند ارغونشاه در ورودی شهر کلات احتمالاً تائیدی بر این روایت است. حمد الله مستوفی در کتاب *نزهت القلوب* از کلات به عنوان قلعه ای بسار مستحکم به همراه آب فراوان که کشت و زرع در آن انجام می شود، نام برده است (مستوفی قزوینی، ۱۳۷۸، ۲۱۵). این نکات نشان از اهمیت کلات در قرون اسلامی دارد. اما علیرغم وجود آثاری از سایر دوره های تاریخی همانند سلجوقیان (بند معروف به نادر)، ایلخانیان (تاسیسات دروازه ارغوان شاه) و تیموریان (احتمالاً گنبد خانه متصل به مسجد کبود)^۳، بنظر می رسد که دوران اوج این منطقه به دوره سلطنت نادرشاه (ح. ۶۰-۱۱۴۸/۴۷-۱۷۳۶)، باز می گردد. علاوه بر متون تاریخی که در ادامه به آنها پرداخته خواهد شد، وجود کتیبه حجاری شده بر در مدخل غربی شهر کلات، گواه بر علاقه وی به کلات می باشد.^۴

تصویر ۱. موقعیت کلات و کوههای هزار مسجد، ماخذ: Google Earth

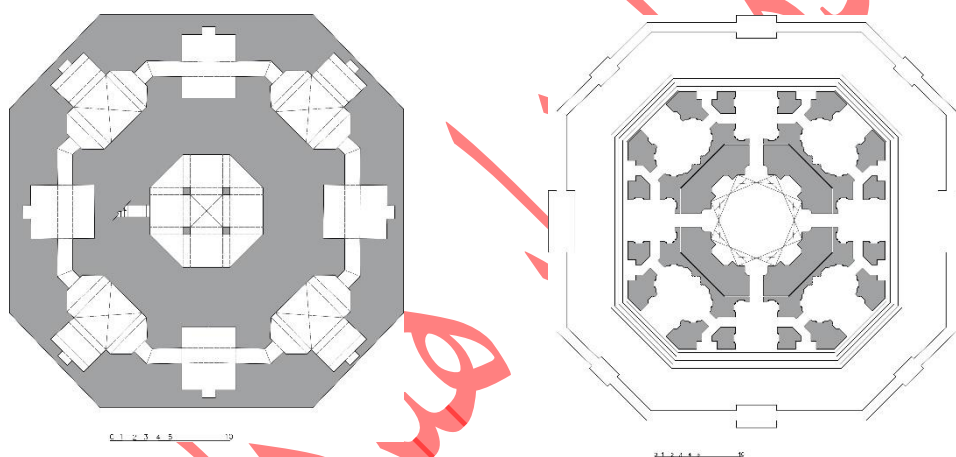
نادر شاه متولد دستگرد از توابع شهر کهن ابیورد (بخشی از درگز فعلی) در نزدیکی کلات، واقع در استان آخال ترکمنستان فعلی بود (لارودی ، ۱۳۸۸ ، ۳۹). شهر کلات یا کلات نادری که در گذشته روستای کبود گنبد نام داشت، در حال حاضر مرکز شهرستان کلات در استان خراسان رضوی است. این شهر ساختاری خطی و تقریباً شرقی-غربی دارد. عمارت خورشید در مرکز شهر کلات در میان محوطه ای وسیعی، و بر روی محوری در غرب مسجد جامع شهر قرار دارد. استقرار عمارت خورشید دقیقاً در جهات اربعه نیست و کمی به سمت شرق تمایل دارد. بنظر می رسد که اولویت در استقرار بنا هم محور بودن آن با گنبد موجود در محوطه مسجد کلات بوده است (تصویر ۲). شایان ذکر است که گنبد موجود در مسجد متعلق به یک مقبره هشت ضلعی ، احتمالاً قدیمی تر از خود مسجد است که متوفی و بانی آن روشن نیست. ۵

تصویر ۲. چشم انداز عمارت خورشید و مسجد جامع ، ماخذ: میراث فرهنگی استان خراسان رضوی

نمای بیرونی و ترکیب حجمی عمارت قصر خورشید در میان بناهای تاریخی ایران کم نظیر و به همین دلیل این اثر همواره مورد توجه بوده است. این بنا بطور کلی متشکل از ترکیب دو حجم متفاوت یعنی یک استوانه رفیع و یک هشت ضلعی در پیرامون آن است (تصویر ۳). این هشت ضلعی شامل ایوان ها و ایوانچه هایی است که به وسیله راهروهای باریکی به یکدیگر متصل هستند و در واقع مجموعه ای از فضاهای متصل در مقیاس های متفاوت را در پیرامون استوانه بوجود می آورند. این پر و خالی بودن بدنه این هشت ضلعی در اطراف بنا از نظر بصری تا حد زیادی از سنگینی حجم استوانه میانی می کاهد. بعلاوه ، این سطح همانند سکویی برای افزایش بدنه استوانه ایی بنا به بنظر می رسد.

در پیرامون بنا نیز ۵ پله در به صورت ممتد وجود دارند که علاوه بر جنبه تشریفاتی، از نظر کاهش آسیب رسانی به بنا در هنگام وقوع سیل کاربرد دارند. این عمارت در مجموع دارای سه طبقه، زیرزمین، همکف و اول می باشد. ارتفاع بدنه استوانه از سطح زمین ۱۶/۸۸ متر است که با احتساب ارتفاع پوشش منحنی آن ۱۷/۳۷ متر می گردد. قطر بیرونی استوانه ۱۵/۹۷ متر، که با احتساب نیم ستون (ترک) تزئینی بر روی بدنه آن ۱۶/۲۵ متر می باشد.

تصویر ۳ الف . پلان طبقه همکف ، ۳ب. پلان زیرزمین بنا ، ماخذ، نقش عجب، ۱۳۸۲، ۸۵-۸۴

استوانه از درون به شکل هشت ضلعی و از بیرون مدور است. قطر داخلی استوانه ۱۱/۲۰ متر می باشد. بر روی هر ضلع، یک تاق نمای پشت بسته به عرض ۲/۶۵ متر و عمق ۱ متر در دو ردیف پائینی و بالایی وجود دارد. دسترسی به داخل این فضای هشت ضلعی از طریق چهار ورودی در سمت شمال، جنوب، غرب و شرق بنا صورت می گیرد. سقف استوانه با گنبد کم ارتفاع آجری پوشیده شده است (تصویر ۴).

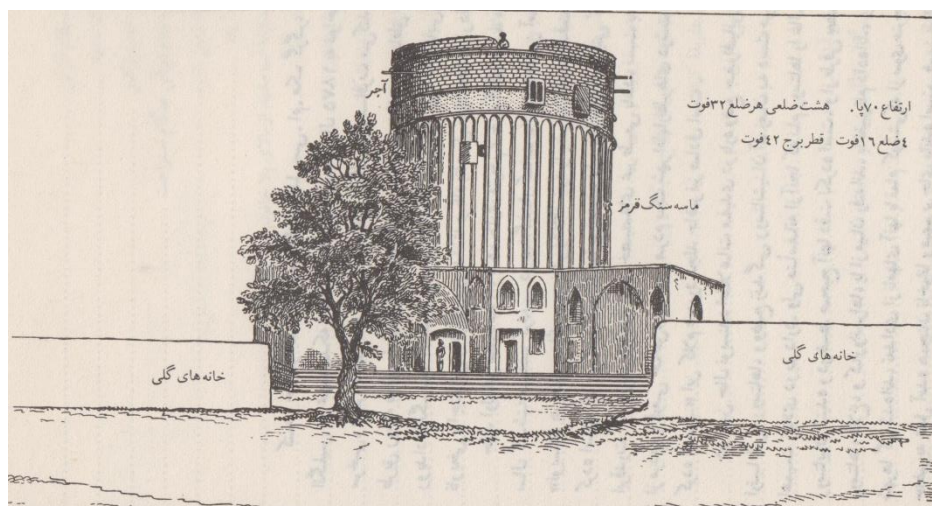
تصویر ۴. منظر عمومی عمارت خورشید، ماخذ:

<https://www.mizanonline.ir/fa/news/4736781>

قطر جرزهای بنا به صورت غیر عادی ضخیم و در حدود $3/75$ متر می باشد. ارتفاع درونی استوانه، $9/71$ متر می باشد و بنابراین نسبت ارتفاع استوانه به قطر داخلی آن $1/15$ است. با توجه به این تناسب می توان گفت که استوانه در عمل مربعی می باشد که در داخل زمین قرار گرفته است که نشانگر اهمیت پایداری بنا و کاهش خطر واژگونی آن در هنگام زلزله به عنوان یک اثر یادمانی دارد. بر اساس گزارش موجود در کتاب دو سفرنامه به کلات، ظاهراً قسمت فوقانی بنا بر اثر زلزله در سال $1298/1881$ شکاف برداشته و تخریب گردیده بود. در سال $1309/1892$ گزارشی از تخریب بخشی از قسمت فوقانی برج میانی و گنبد بنا به اندازه 4 زرع (تقریباً معادل $4/16$ متر) و باز بودن سقف آن وجود دارد (زعفرانلو $1361: 165$ ، 183). به علت صدمه ناشی از ریزش آوار بام بنا به داخل بخش زیادی از کف طبقه همکف تخریب و ستونهای طبقه زیرزمین نمایان گردیدند (لارودی $1319: 261$). مهدی بامداد نیز اظهار می دارد که ظاهراً ارتفاع این بنا در ابتدا 25 متر بوده ولی طبقه فوقانی آن به دلیل وقوع زلزله در سال $1299/1881$ شکاف برداشته و چون در این مدت تعمیری در آن صورت نپذیرفته به مرور زمان تخریب شده است (بامداد $1344: 11-10$). همه این مطالب نشان می دهد که این بنا در دوره ای بر اثر زلزله کاملاً آسیب دیده و بعدها تعمیر و بازسازی شده است.

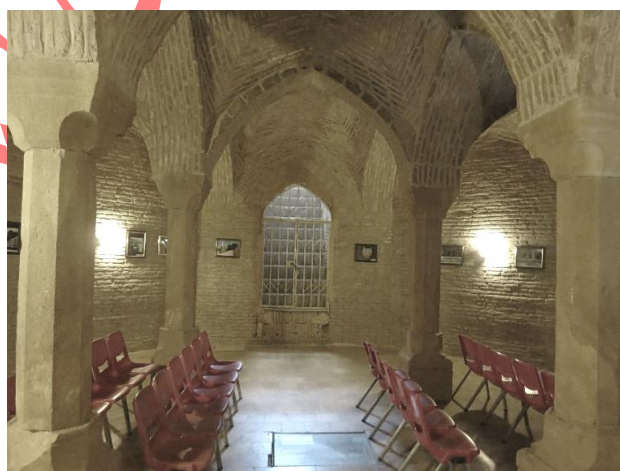
قدیمی ترین تصویر از این بنا طرح دستی (کروکی) کلنل مک گرگر در سفرش به کلات در تابستان $1292/1875$ می باشد (تصویر ۵). این کروکی به وضوح نشانه می دهد که در قسمت بالای تزئینات نمای بیرونی استوانه کتیبه ای به ارتفاع تقریبی 70 سانتیمتر در دورتا دور نما وجود دارد. وی همچنین ارتفاع بنا را 70 پا معادل 21 متر و فضاهای هشت ضلعی پیرامون استوانه مرکزی را 16 پا ($4/8$ متر) و قطر بنا را حدود 40 پا (12 متر) ذکر می کند (مک گرگر، $1368: 8-57$). در بالای این کتیبه بقایای دیواری آجری به ارتفاع حدودی $1/70$ متر به چشم می خورد. با توجه به سکونت حاکم کلات در عمارت خورشید، این

دیوار ظاهرا بعدها برای استقرار نگهبان در بالای بام افزوده می گردد. چارلز ادوارد بیت که در سال ۱۳۱۲ / ۱۸۹۴ از کلات بازدید کرده عمارت خورشید را مقبره نادر می خواند که به دستور وی ساخته شد ولی هرگز از آن استفاده نگردید. وی اضافه می کند که بر فراز فضای تالار اصلی این بنا زمانی گنبدی قرار داشته است (Yate,1900,157).

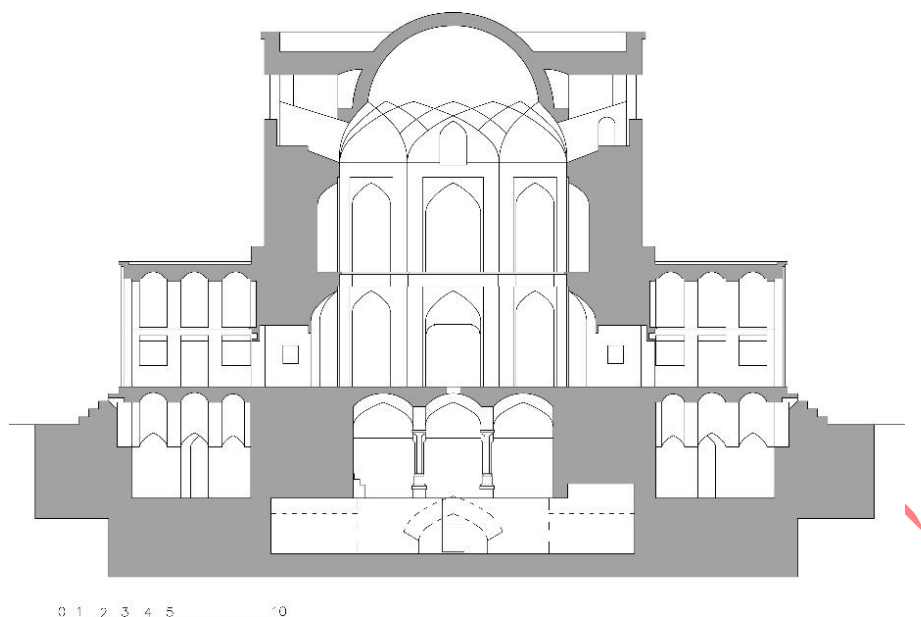
تصویر ۵. کروکی عمارت خورشید در سال ۱۳۹۲ ق، ماخذ: مک گرگر، ۱۳۶۸، ۸.

زیر زمین عمارت خورشید نیز عملاً دارای دو بخش است. در زیر طبقه همکف استوانه، یک فضای هشت ضلعی دیگری وجود دارد که سقف آن بر روی چهار ستون مربع شکل قرار دارد و حد فاصل آنها با تاق های چهار بخشی پوشیده شده است (تصویر ۶). دسترسی به این فضای زیرزمین از طریق پلکانی در شمال طبقه همکف صورت می گیرد. در بخش دیگر زیرزمین ردیفی از فضاهای متصل، همانند فضاهای هشت ضلعی طبقه فوقانی وجود دارد. دسترسی به فضاهای زیرین توسط پلکانی بیرونی که در غرب بنا قرار دارد انجام می شود. این دسترسی احتمالاً بعدها و در دوره معاصر به منظور سهولت در رفت و آمد بازدید کنندگان فعلی احداث گردیده است.

تصویر ۶. چشم انداز فضای زیرزمین و پلکان دسترسی به طبقه فوقانی

در سال ۱۳۷۷/۱۹۹۸، انجام مطالعات باستان شناسی به سرپرستی آقای رجبعلی لباف خانیکی در داخل عمارت خورشید، انجام گردید. بر اساس نوشته وی در قرن ۶ و ۷ ق ابتدا گودالی به ارتفاع ۲/۵ متر در داخل زمین احداث و دیوارهای آجری ضخیمی به عرض ۴/۸ متر در پیرامون آن ساخته میشود. فضای سردابه بعدها با تاقی آجری پوشیده می شود و بر روی آن بنایی هشت ضلعی با دیوارهایی به ضخامت ۳/۹۷ متر احداث می گردد. در قرون ۸ ق و ۹ ق ردیفی از فضاهای متصل به هم پیرامون این هشت ضلعی ساخته می شوند. سپس در قرن ۱۲ ق و در دوره افشاریه بنای استوانه شکل موجود بر روی هسته هشت ضلعی زیرین احداث شده و اتاق های پیرامونی به ساختمان هشت ضلعی نیز اضافه می گردند. بعدها نیز بخشی از سقف قبلی با خاک مدفون، و پله های موجود در پیرامون عمارت به آن اضافه شدند (لباف ۱۳۷۷ : ۷۹-۱۷۸). هرچند که احداث سردابه بنا بر پایه یافته های باستان شناسی قطعی است ولی در فرضیه وی در مورد مراحل ساخت کامل بنا تردیدهایی وجود دارد. اولاً، با فرض پذیرش ایجاد حفره و یاسردابه ایی در زیرزمین، روشن نیست که چرا چنین دیوارهایی ضخیمی به دور آن ساخته شده است. ثانیاً چرا روی چنین سطح مستحکمی یک هشت ضلعی آنهم با چنین دیوارهای قطوری احداث گردیده است. بعلاوه ساخت اطاقهای پیرامون این ساختار مستحکم که هیچگونه ارتباط و دسترسی مستقیم هم با فضای هشت ضلعی میانی ندارند چه توجیهی دارد. بنظر می رسد باید به این اقدامات در ساخت این بنای عظیم از جنبه سازه ایی توجه کرد. منطقه کلات از نظر لرزه خیزی در پهنه با خطر نسبی زیاد قرار داد و سازندگان بنا نیز با سابقه زلزله خیزی منطقه آشنا بودند، بنابر این باید تمهیدات لازم را برای ماندگاری چنین بنای یادمانی در هنگام وقوع خطر زلزله در نظر می گرفتند. تاریخ احداث سردابه کاملاً روشن نیست ولی دیوارهای ضخیم در پیرامون آن را باید به عنوان پی مستحکم و گسترده بنا در داخل زمین به حساب آورد. بر روی این پی در زیرزمین، دیوارهای ضخیم پلان هشت ضلعی برای تحمل وزن سنگین بنای استوانه میانی ایجاد شده است. این ضخامت زیاد دیوارها علاوه بر تحمل بار ثقلی استوانه باعث کاهش انرژی زلزله و در نتیجه نیروی وارده به بنا می شد. بعلاوه طبقه زیرین ساختمان هشت ضلعی بیرونی که عملاً کار برد خاصی در زیرزمین ندارد می تواند به منظور مقابله با نیروی لغزش استوانه موثر باشد (تصویر ۷). نکته قابل توجه وجود یک درز انقطاع میان استوانه و بنای هشت ضلعی پیرامون آن است که روی این درز در بالای بام طبقه اول فضای هشت ضلعی، با درپوش سنگی پوشیده شده است. این موضوع نشان می دهد که معمار بنا با آگاهی از تفاوت وزن دو قسمت سازه و به منظور جلوگیری از تصادم و نیز جذب تنش ها و تغییرات رفتاری آنها در هنگام زلزله این درز را تعبیه نموده است. همچنین تقارن کامل در پلان بنا عامل دیگری بوده که در کاهش نیروی زلزله موثر بوده است. بررسی بنا نشان می دهد که این عمارت احتمالاً بر اساس یک نظم هندسی و براساس مدولی به میزان یک گز (معادل ۹۵ سانتیمتر) اجرا شده است که نشان از طراحی دقیق آن دارد (رضا زاده و ثابت فرد، ۱۳۹۲، ۴۲).

تصویر ۷. برش عمارت خورشید، ماخذ: میراث فرهنگی استان خراسان رضوی

در سمت جنوب غربی و از داخل فضای یکی از ایوانها، پلکانی بسیار باریک وجود دارد که هم دسترسی به بالای بام استوانه بنا و نیز بام هشت ضلعی پیرامونی را فراهم می‌سازد. این پلکان هیچ دسترسی یا زیرزمین ندارد و این موضوع حاکی از خصوصی بودن فضای زیرزمین، و ضرورت کنترل آن، از داخل فضای محافظت شده بنا را دارد.

نادرشاه در سال ۱۱۵۱/۱۷۳۸ به هند لشکر کشی کرد و پس از چند ماه نبرد دهلی را به تصرف در آورد (قدوسی ۱۳۳۹: ۱۲۷). وی در بازگشت از هند با دقت معماران، نجاران، خاتم بندان و درودگران و نقاشان ماهر را انتخاب و با خود به ایران آورد (شفیع تهرانی ۱۳۴۹: ۵۵-۳۵۴). این اقدام برنامه ریزی شده نشانگر آرزوی او برای برپایی بناهای یادمانی در دوره حکومتش، همانند سایر سلسله های حاکم، در کشور بود. نادرشاه به علت نزدیکی به محل زادگاه خود و نیز برخورداری کلات از استحکامات و موانع طبیعی، علاقه زیادی به این منطقه داشت و به همین دلیل پس از فتح هند دستور داد تا خزائن غنائم خود را در کلات احداث نمایند. میرزا مهدی خان استرآبادی منشی و مورخ نادر شاه در کتاب *تاریخ جهانگشای نادر* در ذیل وقایع سال ۱۱۵۲/۱۷۴۰ می‌نویسد که نادر پس از ورود به کلات دستور احداث ساختمانهای جدیدی را علاوه بر آن چه قبلا امر کرده بود شامل طرح بازار و چارسوق، مسجد و رباط را میدهد (استرآبادی، ۱۳۸۷: ۳۶۰). وی در ادامه در شرح وقایع سال ۱۱۵۴/۱۷۴۱ ذکر می‌کند که نادر قصد داشت پس از فراغ از امور مملکت و رتق و فتق امور سلطنت را به یکی از شاهزادگان واگذار و خود در کلات اقامت کند، لذا معماران ماهر و مهندسان با فکر و ناظران سخت کوش و مجریان با هوش را تعیین نمود تا در کلات نادر اقدام به احداث ابنیه بسیار مرتفع^۱، خانه ها، حمام ها، کاروانسراها، مغازه ها و آب انبارها نموده و دستور داد هرچه را که برای تحقق این امر لازم است از سراسر کشور تهیه نمایند (استرآبادی، ۱۳۸۷: ۳۷۶). باتوجه به اشاره صریح این متن به نظر نادر مبنی بر ساخت گروهی از ابنیه بناهای رفیع و عام المنفعه و از طرفی قدرت مالی وی که ناشی از بدست آوردن غنائم لشکر کشی به هند بود، می‌توان تاریخ آغاز ساخت عمارت خورشید را در حدود سال های ۵۵ - ۱۱۵۴/۴۲ - ۱۷۴۱ برآورد نمود.

کاربری عمارت خورشید

در مورد کاربری عمارت خورشید اظهار نظرهای مختلفی صورت پذیرفته است. برخی آن را کاخی مجلل و تعدادی آن را مقبره می خوانند. مهدی بامداد، کاخ خورشید را قصر سلطنتی نادرشاه میدانند که برای سکونت خود و خانوادهاش ساخته است (بامداد، ۱۳۴۴، ۹). در هیچیک از منابع تاریخی به ساخت کاخی برای نادر شاه اشاره نشده است و وی ظاهراً در قلعه و یا در میان سپاهیان در چادر سکنی می گزید. بعلاوه با توجه به طراحی معماری و وسعت عمارت خورشید، ظرفیت استفاده از آن به صورت کاخ وجود نداشت، از این رو پذیرش عملکرد این بنا به عنوان کاخ موجه نمی باشد.

بنابر نوشته کتاب *نادر نامه* در سال ۱۱۴۵ ق/ ۱۷۳۲-۳۳ م هنگامی که نادرقلی میرزا والی خراسان بود و برای سرکوب افغانه و تصرف هرات به مشهد آمد، به فکر ایجاد آرامگاه ابدی خود افتاد و بنایی مجلل در بالا خیابان احداث نمود.^۹ هرچند طرحی از این بنا در دست نیست ولی مطابق وقفنامه موجود آن در کتابخانه آستانه قدس رضوی، ظاهراً ساختمانی مجلل در میان باغی بوده است. این بنا ابتدا توسط علی قلی خان برادرزاده نادر تخریب و سپس بقایای آن بوسیله آغا محمد خان قاجار منهدم گردید (قدوسی، ۱۳۳۹، ۴۳-۴۴).^{۱۰}

محمد کاظم مروی وزیرمرو در کتابش *عالم آرای نادری* (۱۱۶۶ ق) می گوید که نادر شاه در هنگام مراجعه از سفر هندوستان در سال ۱۱۵۳/ ۱۷۴۰ دستور داد تا بنایان و معماران در مکان قصه چاوشی که محل تولد وی بود گنبد و بارگاه عظیمی بسازند که به «مولود خانه نادری» معروف گردید. سپس وی به کلات رفت. چون در گذشته مقرر کرده بود که توسط قاسمعلی خان جلایر و آقا زین الدین معمار باشی و آقا محسن معمار باشی و جمعی دیگر از سرکردگان معتمد بناها و باغهای مختلف در کلات بسازند و از سمت کوه حرم رود جریان آب را به کلات هدایت نمایند و کلیه خزاین را که از هند و ترکستان و سایر شهرهای ایران در اختیار داشت در کلات دفن و مخفی نمایند. همچنین قرار بود که مقبره ای از سنگ سیاه به جهت نادر آماده نمایند. وی همچنین حکام ولایات تبریز و مراغه و سایر بلاد آذربایجان مقرر نمود که سنگ مرمر به کلات حمل نمایند (مروی وزیر مرو ۱۳۶۴، ۲۵-۸۲). البته از این متن میتوان چنین برداشت کرد که نادرشاه به ساخت بنای یادمانی در کلات نظیر آنچه که در زادگاهش مقرر کرده بود، علاقه و اهتمام جدی داشت. بعلاوه، از مقبره نادر با سنگ سیاه اثری در کلات وجود ندارد و این بنا نمی تواند با کاخ خورشیدی که نمای آن با سنگ سفید پوشیده شده است مطابقت داشته باشد. شایان ذکر است که علیرغم تحریر این مطالب پس از مرگ نادر، نویسنده در هیچ جای آن اشاره مستقیمی به نام و تاریخ اتمام عمارت خورشید در کلات نمی کند. البته این نکته احتمالاً میتواند دلالت بر ناتمام بودن بنا و عدم نام گذاری خاص آن تا زمان داشته باشد.

در رابطه با ادعای مقبره بودن این بنا باید توجه کرد که پایتخت رسمی نادر شهر مشهد بود و وی در این شهر به رتق و فتق امور کشوری می پرداخت. ^{۱۲} تدفین هر پادشاهی در پایتخت حکومتی خودش سنتی مرسوم و رایج بود، کما اینکه جسد نادرشاه پس از قتلش نیز به مشهد حمل و در آنجا دفن گردید. لذا علیرغم وجود آرامگاه مفصل نادر شاه در مشهد که پیشتر به آن اشاره شد ضرورت ساخت مقبره ای جدید در کلات آنهم با چنین دقت و هزینه ایی نا معقول به نظر می رسد. اما با توجه به شیوه زندگی عشایری نادر و تردد وی میان مشهد و کلات و ابیورد، محتمل است که نادر قصد داشته تا مکانی تشریفاتی در هنگام حضور موقتی خود در کلات برای رسیدگی به برخی از امور حکومتی و دیوانی ایجاد نماید. بنابر این وی به دنبال ساخت بنایی با ظاهری خاص و ویژه بود که از هر نظر جذاب و برجسته باشد تا بتواند نماد حضور او و حکومتش

در کلات باشد. گفتنی است که تمامی شواهد حکایت از طراحی دقیق بنا دارد و با توجه به نیمه تمام بودن آن، قبول فرضیه ساخت ابتدایی بنا به عنوان مقبره و بعد تبدیل آن به کاخ غیر محتمل بنظر می رسد.

در مورد نام بنا یعنی «خورشید» هم باید اضافه کرد که کلمه خورشید در واقع صفتی است که به صورت مجازی بر جذابیت و درخشندگی این بنا تاکید می کند. نمونه مشابه دیگر، عمارت شمس العماره (خورشید معماری) در کاخ گلستان تهران است که علت نام گزایش ارتفاع و تزئینات خاص بیرونی اش بود که آن را همانند خورشیدی جذاب و درخشان در میان سایر بناهای هم دوره خود متجلی می ساخت. البته این احتمال نیز وجود دارد که نام خورشید بعدها به بنا اطلاق گردیده، زیرا در هیچ منبع تاریخی به آن اشاره نشده است.

در سال ۱۳۵۰/ ۱۹۷۱ تعمیرات اساسی این بنا توسط دفتر ملی حفاظت از آثار باستانی شروع گردید. در جریان این تعمیرات، پس از خاکبرداری در فضای پیرامونی بنا، محوطه سازی و باغسازی اولیه آن آشکار گردید. ادامه مطالعات بعدی مشخص نمود که این بنا در میانه باغی شرقی-غربی که دارای حوض ها و جویهای متعددی در پیرامون آن بود قرار داشت. این باغ در ابتدا در دوسطح با ۱/۴۰ متر اختلاف طراحی شده بود. آب در گذشته از بالاترین نقطه وارد این باغ می شده و پس از گردش در محوطه از سمت شرقی باغ خارج می گردید (دانشدوست، ۱۳۷۴، ۸۰-۴۷۹). بنابر این می توان ادعا که این مجموعه بر اساس یک طرح از پیش اندیشیده دقیقا مکان یابی شده بود تا با استفاده از توپوگرافی زمین و جریان طبیعی آب، یک چهار باغی یا به عبارت صحیح تر باغی چهار بخشی^{۱۳} با بنایی در میان آن ایجاد نماید (تصویر ۸). این نوع باغسازی که در جهت نماد گرایی بهشت بر روی زمین دوره صفوی در ایران معمول گردید، در دربار پادشاهان گورمانی هند مورد تقلید قرار گرفت که قدیمی ترین نمونه بارز آن مقبره همایون در دهلی (۱۵۷۱/۹۷۸) می باشد (Asher, 1992:45).^{۱۴}

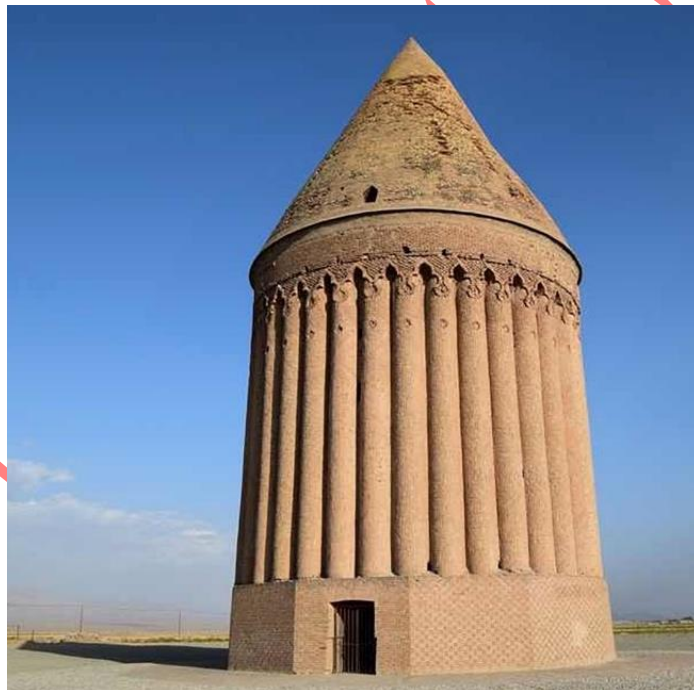

تصویر ۸. دید هوایی عمارت خورشید و باغ پیرامون آن، ماخذ Google Earth

همانطور که قبلا ذکر شد، پلان طبقه همکف بنا (که حدود یک متر بالاتر از سطح زمین است) به شکل یک هشت ضلعی است که دارای چهار راه ورودی است. در پیرامون طبقه همکف، یک بنای هشت ضلعی دیگر قرار دارد که شامل ایوان ها و فضاهای نیمه باز به هم مرتبط هستند که همانند رواقی تزئینی به دور استوانه میانی می باشد. در دوره صفوی نیز شکل هشت ضلعی به شکل گسترده ای در ساخت کوشکهای سلطنتی استفاده می گردید که شاخص ترینش کوشک هشت بهشت در اصفهان و یا

بنای یادمانی قدمگاه نیشابور (۱۶۱۱/۱۰۲۰) است.. در واقع این نوع طراحی به فضای میانی یا همان گنبد خانه از طریق ایجاد فضایی نیمه باز یا واسط توجه دارد تا سلسله مراتب فضایی را از باز به نیمه باز و سپس بسته پدید آورد. البته این سلسله مراتب فضایی در حجم معماری قصر خورشید نیز رعایت شده است. استفاده از این شکل در ساخت مقابر سلطنتی مغولان هند رواج داشت که خود الهامی از پلان معروف «هشت بهشت ایرانی» بود. در این طرح بطور معمول هشت اتاق (فضا)، به نشانه هشت بهشت، گنبد خانه مرکزی را احاطه می کردند و این مقبره در داخل یک باغ چهار بخشی (چهار باغ) قرار می گرفت (Blair and Bloom, 1994,383-39).

نمای استوانه رفیع عمارت خورشید، حاوی ۶۴ ترک‌های (نیم‌دایره‌های) عمودی تزئینی است که سابقه طولانی از دوره ایلخانی در خراسان دارد. شبیه‌ترین نمونه به این شکل در برج رادکان شرقی (اواخر قرن ۷ ق/ ۱۳ م)، در نزدیکی کلات در شهر چناران، مشاهده می شود (تصویر ۹).^{۱۵}

تصویر ۹. برج رادکان در چناران

برج رادکان دارای پلان هشت ضلعی داخلی می باشد که قطر داخلی آن ۸/۵ متر است. ارتفاع بیرونی بنا حدود ۲۵/۳۴ متر، و ارتفاع درونی آن ۲۳ متر است. بنای برج دارای گنبد دو پوسته ای است که پوسته داخلی آن نیم دایره و پوسته بیرونی آن به صورت رک می باشد. نمای بیرونی این بنا با ۳۶ ترک تزئینی آجری پوشیده شده است. در انتها این ترکها ردیفی از قوسهایی به شکل گل‌های تزئینی آجری به چشم می خوردند. در بالای این ترک ها بقایای کتیبه ای از آجر و کاشی وجود دارد. این مشخصات با ویژگیهای بنای کاخ خورشید شباهت زیادی دارد و از این رو می توان ادعا کرد که با توجه به نزدیکی موقعیت قرار گیری این دو بنا، این برج الگویی مناسب برای ساخت قصر خورشید بوده است. با در نظر گرفتن این مشابها، و بویژه ضخامت غیر معمول دیواره های عمارت خورشید، می توان این احتمال را مطرح کرد که قرار بوده گنبد رک شکلی به عنوان

پوشش نهایی بر روی این بنا ساخته شود. این اقدام احتمالا با مرگ نادر شاه نیمه تمام باقی ماند و تنها پوشش زیرین آن اجرا شده است. نسبت ارتفاع گنبد به بدنه برج رادکان که $1:1/4$ است، که اگر همان را برای عمارت خورشید لحاظ کنیم می توان طرح یک گنبد رک را پیشنهاد داد (تصویر ۱۰).

تصویر ۱۰. طرح پیشنهادی گنبد عمارت خورشید

ایل جلایر که همراه با سپاه چنگیز وارد خراسان شدند، امور کلات را در دوره قاجار اداره می کردند (فرهود، ۱۳۹۰، ۴۱۰). در دوره صفوی مرشد قلی خان جلایر به حکومت پسا کوه و ابیورد منصوب شد و به این ترتیب ایل جلایر در منطقه کلات سکنی گزیدند (میرنیا، ۱۳۶۹، ۵۵). نادر پس از به سلطنت رسیدن، افراد این ایل را که اکثرا جنگجو و رزم پیشه بود به کار گرفت تا از این محدوده سوق الجیشی حفاظت نمایند. وی همچنین دستور داد تا در «دره نادر» نیز برج و باروی مستحکمی بسازند تا راه نفوذ به کلات بسته شود (مروی وزیر مرو، ۱۳۶۴، ۱۰۸۹). جلایرها با توجه به سابقه حضور و قدرتشان در خراسان، و نیز به دلیل شرایط طبیعی و جغرافیایی کلات توانستند تا حدود زیادی استقلال و خودمختاری خود را در این محدوده حفظ نمایند. یکی از روسای آن ها به نام یلنگ توش خان در زمان سلطنت محمد شاه (۶۴-۱۲۵۰ ق) مزاحمت زیادی برای حکومت ایران فراهم کرد، اما سرانجام به زور گردن نهاد و تسلیم شد (Yate, 1900: 157). در این دوره توسط وی اقدامات عمرانی در کلات صورت گرفت که از جمله می توان به مرمت و تعمیر مسجد کبود کلات با توجه به کتیبه آن به تاریخ ۱۲۵۰/۱۸۳۴ اشاره کرد (حسینی، ۱۳۷۹: ۱۷۵). در این دوره احتمالا مداخلاتی در عمارت خورشید نیز رخ داد. به دستور یلنگ توش خان جلایر با اندود گچ بر روی اسپر بعضی از ایوان های مقبره نادر نقوش انسانی ترسیم نمودند که

روی نقوش اسلیمی قبلی را بپوشاند. در این دوره نیز یکی از دیوارهای سردابه را شکافتند تا به فضاهای پشتی دست یابند که پس از مشاهده ورودی های اصلی و باز کردن آنها قسمت های شکافته شده را بستند (لیاف، ۱۳۷۷: ۱۷۹). مجد الاسلام کرمانی که در سفرنامه خود به کلات که در واقع دوران تبعیدش به این مکان در سال ۱۹۰۶/۱۳۲۴ بود، می نویسد که نادر یک عمارت بسیار مجلل و محکم در وسط باغی ساخته که که بعضی آن را مقبره گویند و در حال حاضر این عمارت مرکز کلات و مقر حاکم آن است. او همچنین با ارائه جزئیاتی می نویسد که پس از عبور از فضایی که بالای سردر آن اتاق هایی ساخته بودند وارد فضای صحن شدیم که در آنجا اتاق های سرباز خانه قرار داشت. مجد الاسلام در ادامه اضافه می کند که در دو طرف بنا ی کاخ خورشید را دیوار کشیده شده، و سرباز خانه در این طرف و اندرون حاکم در طرف دیگر است (مجد الاسلام کرمانی ۱۳۵۶، ۱۹-۲۱۸). عکس این بنا در سال ۱۳۱۱ / ۹۴-۱۸۹۳، دو ردیف از این اتاقها در مقابل یکدیگر را در محوطه شرقی عمارت خورشید با حضور سربازان نشان می دهد که تائیدی بر نوشته فوق مبنی بر تبدیل این بنا به یک مقر حکومتی در دوره قاجار دارد (تصویر ۱۱).

تصویر ۱۱. عکس عمارت خورشید در سال ۱۳۱۱ ق، ماخذ آلبوم گلستان، آلبوم ۲۴۰، عکس ۴۱

تزئینات بنا

تزئینات در عمارت خورشید به دو دسته داخلی و خارجی تقسیم می شوند. در در داخل کتیبه ای قرآنی شامل سوره نباء وجود دارد که ارتفاعش از سطح زمین ۳/۱۵ متر است. این کتیبه از جنوب شرقی فضای هشت ضلعی استوانه میانی آغاز و به دور فضای درونی امتداد می یابد. در انتهای کتیبه تاریخ جمادی الاول ۱۱۶۰ (۱۷۴۷ م) به چشم می خورد (تصویر ۱۲). با توجه به اینکه کتیبه

نویسی در ردیف آخرین اقدامات داخلی پیش از تکمیل و بهره برداری از یک بنا قلمداد می گردد، میتوان احتمال داد این بنا در زمان حیات نادرشاه در حال اتمام بوده ، زیرا وی به فاصله یک ماه بعد از تاریخ نگارش کتیبه یعنی در جمادی الثانی همان سال به قتل رسید. استفاده از این سوره در بناهای تاریخی ایران نادر است ولی در مسجد بارا (بزرگ) گنبد در شهر دهلی نیز وجود دارد (Dodd and Khirallah 1981:145). از این رو می توان ادعا کرد که احتمالا انتخاب این متن توسط معماران هندی و نگارش آن با تائید خود نادر انجام گرفته است. سوره نبأ درباره روز قیامت و حوادث آن سخن می گوید و جایگاه و حالات گنهکاران و نیکوکاران را در آن روز توصیف می کند. استفاده از این متن قرآنی که لحنی محکم و کوبنده هم دارد می تواند پیامی برای حاکم در نظارت بر انجام اعمالش و باز خواست در روز داوری باشد و شاید علت انتخابش هم به همین دلیل بوده است.

تصویر ۱۲. ابتدای کتیبه قرآنی داخلی بنا به همراه تاریخ انتهایی آن، جمادی الاول ۱۱۶۰

در داخل بنا همانطور که قبلا ذکر شد در مجموع ۱۶ تاق نما وجود دارد (که در طبقه همکف ۴ تاق نمای آنها در واقع درهای ورودی هستند. این تاق نماها با نقاشی رنگی روی گچ از طرحهای گل و گیاه و اسلیمی ترئین شده اند. استفاده از رنگهای متنوع درخشان و روشن و نقوش اسلیمی شامل نقش گل و گیاه و طرحهای هندسی، یادگار سنت نقاشی بر روی دیوارهای مقابر پادشاهان مغولی هند می باشد که خود متأثر از هنرهای هندی و ایرانی است.

(Sharma and Gupta 2013, 94). در تاق نماهای ردیف بالا تصاویری از شاهزادگان افشاری که هر یک سوار بر روی اسبی هستند روی دیوار نقاشی شده است. یکی از این نقاشیها ظاهرا متعلق به رضا قلی میرزا ولیعهد نادر شاه است که به دستور وی کور شد(بامداد، ۱۳۴۴، ۱۳). در بالای هر تاق نما نیز با مقرنس های گچی آراسته شده که نشانگر تداوم سنت تزئینی در معماری ایرانی است. در زیر گنبد نیز کار بندیهایی وجود دارد که ترکیب آنها شمسه زیبایی را شکل داده که بر روی آن رنگ آمیزی شده است، (تصویر ۱۳).

تصویر ۱۳. بخشی از تزیینات داخلی بنا

عمارت خورشید به صورت کامل از آجر ساخته شده ولی نمای آن با سنگهای تراشیده عمودی به طول ۲ متر و به قطر ۲۵ سانتی متر پوشیده شده است. به منظور تامین روشنایی داخلی تعدادی از این سنگها در نمای بیرونی تعبیه نشدند. در انتهای هر دو ردیف از این سنگها، قوس دنداندار که در معماری هند رایج است، قرار دارد (تصویر ۱۵). نمای ساختمان هشت ضلعی با سنگ های قرمز پوشیده شده است. بطور کلی سنگ ماسه ای قرمز رنگ یکی از عناصر اصلی در معماری گورکانی (مغول) هند است که در یکپارچگی سبکهای مختلف، تیموری، بین النهرین، ایرانی و هندی به کار گرفته شد (Koch, 1991, 43). همچنین ترکیب سنگ قرمز با مرمر سفید از دیگر ویژگیهای تزیینی در معماری سلطنتی همین دوره است که در آثار متعدد معماری از جمله مقبره همایون و مسجد جامع دهلی دیده می شود.

تصویر ۱۴. نمای سنگی استوانه بنا به همراه نورگیر تعبیه شده

نمای بنای هشت ضلعی از تکرار یک دهانه بزرگ که بر فراز آن قوس تیزه داری قرار گرفته که در هر طرف آن یک دهانه کوچکتر با قوسهای تیزه دار وجود دارد تشکیل شده است. حد فاصل بین این سه دهانه قاب بندی گردیده، و با تاق نماهای پشت بسته ایی در دو سطح بالا و پائین تزئین شده است. در داخل این قابها نقوش مختلف گل و گیاه حجاری شده و حد فاصل میان این قابها با پیچک های گیاهی تزئین گردیده است (تصویر ۱۵).

تصویر ۱۵. تزئینات حجاری شده بخشی از نمای بیرونی بنای هشت ضلعی

نمونه این نوع تزئین را در نما های مختلف بناهای دوره گورکانیان در هند به چشم می خورد (Clévenot, 2000, Figs.43,45,195,196). در قسمت پایین برخی از سنگ ها نیز تصویر طوطی و میوه هایی مانند موز، انبه، خرمالو، بادام هندی و آناناس، حجاری شده است که از جمله ویژگیهای تزئینات معماری در دوره گورکانیان هند می باشد (تصویر ۱۶). شایان ذکر است که ایوانهای فضاهای هشت ضلعی پیرامونی نیز با کاربرندی و مقرنس های ارزشمندی آراسته شده و بقایای نقاشی بر دهانه شرقی هنوز به چشم می خورد که احتمالاً بر اصلی بودن این ورودی و نیز تزئین پر کار اولیه این بنا دلالت دارد. نکته مهم دیگر توجه یکسان به تزئین داخل و خارج بنا است که تأکیدی بر اهمیت شکل بیرونی آن به عنوان بنایی یادمانی و کارکرد درونی اش به عنوان فضایی تشزیفاتی دارد.

تصویر ۱۶. تزینات حجاری شده گل و گیاه به همراه میوه ها هندی و طوطی در نمای شرقی بنا

نتیجه گیری

حکومت نادرشاه (۱۲۱۰-۱۱۴۸/۹۶-۱۷۳۶)، عمر نسبتاً کوتاهی در ایران داشت. با توجه مشکلات مختلف، بویژه بی ثباتی سیاسی و اجتماعی کشور، فرصت ساخت و ساز آثار فاخر و برجسته در این دوره فراهم نگردید. عمارت ناتمام معروف به «کاخ خورشید» نه تنها به این دلیل که شاخص ترین بنای بازمانده از دوره افشاریه در ایران است، بلکه به جهت برخورداری از ویژگیهای معماری و سازه ای خاص خود، از نظر تاریخ معماری حائر اهمیت بسیار می باشد. همانطور که قبلاً ذکر شد این بنا در مراحل مختلفی احداث گردید (شکل ۱۷).

تصویر ۱۷. مراحل احداث عمارت خورشید

بخش استوانه شکل مرکزی بنا با الهام از برج آرامگاهی رادکان متعلق به دوره ایلخانی در خراسان طراحی و اجرا شده است. ساخت برج آرامگاهی که از دوره آل بویه در ایران آغاز شده بود در دوره سلجوقی و ایلخانی به اوج رسید، ولی در دوره تیموری روبه افول گذاشت و در دوره صفوی متوقف شد. این شکل از معماری مجددا در قالب مفهوم جدیدی یعنی بنای یادمانی عمارت خورشید در کلات متجلی گردید. ساخت چنین ترکیبی که هسته اصلی آن ملهم از معماری برج آرامگاهی است حکایت از تداوم و استمرار سنت احداث چنین شکلی از بناهای یادمانی در این دوره از معماری دارد. با توجه به این که ساخت برج آرامگاهی تا انتهای دوره قاجار تکرار نیز نمی شود، می توان ادعا کرد که برج استوانه ایی در کلات، آخرین نمونه از تلاش برای برپایی این شکل یادمانی در تاریخ معماری سنتی ایران است. اما آن چه که این استوانه را از نمونه های متمایز می کند وجود بنای هشت ضلعی در پیرامون این استوانه است. نمای این هشت ضلعی پیرامونی با سنگ قرمز حجاری پوشیده شده که در ترکیب با سنگ سفید نمای استوانه مرکزی، یادآور معماری دوره گورکانی در هند است. ترکیب این دو حجم و مصالح بکار رفته در مجموع تلفیقی ظریف و دقیق از شیوه های ساخت معماری ایرانی و هندی را نشان می دهد. توجه به تزئینات مختلف بنا نشان از کارکرد یادمانی در بیرون و عملکرد تشریفاتی در درون دارد. بعلاوه قرار گیری آن در میان باغی با شبکه ایی از فواره ها به دور آن، یادآور سنت ساخت کوشک در میان باغ های حکام صفوی در ایران و سلاطین گورکانی در هند می باشد، که تأکیدی بر اهمیت دادن به بنا و متمایز کردن آن از محیط پیرامونش دارد. از نظر عملکرد، این بنا نه کاخ است و نه مقبره، بلکه بنایی یادمانی است که عملکردی تشریفاتی دارد و هدف از ساختش زنده نگهداشتن نام و یاد نادر در کلات بود، کما اینکه تا به امروز هم این نقش را به خوبی ایفا نموده است.

بررسی این بنا نشان داد که اهمیت آن تنها به ویژگیهای خاص معماری محدود نمی شود بلکه به لحاظ سازه ایی هم ارزشمند است. تدابیر بکار برده شده در ساخت آن برای انتقال نیروی ثقلی و پایداری در برابر خطر زلزله، مانند ایجاد دیوارهای ضخیم برای کاهش نیروی زلزله، ساخت هشت ضلعی در پیرامون دیوارهای استوانه در زیر زمین برای جلوگیری از لغزش، و از همه مهمتر وجود درز انقطاع بین دو بخش ساختمان برای مقابله با تنش ها و تغییرات ابعادی، نمونه مثال زدنی از آگاهی فنی و شناخت محیطی معماران آن دوره است که امروزه نیز کار برد دارد.

- ^۱ این مقاله به مرحوم مهندس یعقوب دانشدوست (۱۴۰۰-۱۳۱۷)، فارغ التحصیل رشته معماری از دانشکده هنرهای زیبا، که نقش به سزایی در مرمت این بنا در دهه ۱۳۵۰ به عنوان رئیس دفتر فنی حفاظت از آثار باستانی خراسان ایفا نمود، تقدیم می گردد.
- ^۲ <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/monument>
- ^۳ این گنبد خانه قدیمی تر از خود مسجد است. پی های این گنبد خانه متصل به بقیه مسجد نمی باشد (حسینی، ۱۳۷۹، ۱۷۲).
- ^۴ این کتیبه از سطح زمین ۱۵ متر بالاتر و بر بخشی از کوه، حجازی شده و دارای ۲۴ بیت شعر به زبان ترکی -فارسی است که به نوعی منشور دولت نادر شاه به حساب می آید (مطلق، ۱۳۸۴، ۱۱۵).
- ^۵ برای این مسجد نگاه کنید به حسینی، ۱۳۷۹، ۷۲-۱۷۰.
- ^۶ تاریخ ۱۲۹۸/۱۲۸۱ صحیح است. نگاه کنید به زعفرانلو ۱۳۶۱: ۱۶۵
- ^۷ برای آگاهی به نقشه پهنه بندی خطر نسبی زلزله در ایران تهیه شده توسط مرکز تحقیقات راه و شهر سازی، به ادرس زیر مراجعه نمایید (<https://www.bhrc.ac.ir>)
- ^۸ در متن همتراز با سپهر برین ذکر شده که کنایه از آسمان نهم که بالاتر از همه است.
- ^۹ برای شرح مفصل این آرامگاه نگاه کنید به قدوسی ۱۳۳۹: ۴۳-۴۴.
- ^{۱۰} در سال ۱۲۹۶ ش به دستور احمد قوام والی خراسان آرامگاه جدیدی در این محل برای نادر ساخته می شود در سال ۱۳۳۵ آرامگاه فعلی به سرپرستی انجمن آثار ملی به شکل امروزی آن احداث میگردد (قدوسی، ۱۳۳۹، ۴۶۱).
- ^{۱۱} شایان ذکر است که سنگ مرمری در ساخت این بنا در کلات بکار نرفته و این تنها تصور نویسندگان است.
- ^{۱۲} سیدی، ۱۳۷۸، ۲۲۷.
- ^{۱۳} برای توضیح در مورد طرح این گونه باغ نگاه کنید به جیحانی و رضایی پور، ۱۳۹۹، ۹۸-۱۹۴.
- ^{۱۴} مقبره همایون در واقع اولین بنای یادمانی در معماری دوره گورکانی هند است که به عنوان الگو در معماری سایر مقابر سلطنتی این دوره مورد استفاده قرار گرفت.
- ^{۱۵} برای این بنا نگاه کنید به ویلبر، ۱۳۶۵، ۱۲۷ و برای ترسیمات آن نگاه کنید به گنجنامه، ۱۳۸۹، ۲۱۰-۲۰۸.
- ^{۱۶} نادرشاه در سال ۱۱۵۴ق/ ۱۷۴۱ م دستور کور کردن پسر ارشد و ولیعهد خودش رضا قلی میرزا را به ظن همکاری در توطئه ترور خودش را صادر کرد (مروی وزبر مرو، ۱۳۶۴، ۲۰۹). وی ظاهراً پس از مدت اندکی از این عمل خود پشیمان شد. نقاشی رضا قلی میرزا بر روی دیوار عمارت خورشید احتمالاً به دلیل اهمیت وی نزد نادر و دلجویی از او بوده است.

- استر آبادی، محمد مهدی بن محمد نصیر، (۱۳۸۷)، *تاریخ جهانگشای نادری*، به تصحیح میترا مهرآبادی، تهران، دنیای کتاب.
- بامداد، مهدی، (۱۳۴۴)، *آثار تاریخی کلات و سرخس*، چاپ دوم، تهران: چاپ تابان.
- دانشدوست، یعقوب، (۱۳۷۴)، «کاخ خورشید کلات و محیط طبیعی آن»، *مجموعه مقالات اولین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران*، جلد نخست، ۴۸۰-۴۷۵
- رضازاده اردبیلی، مجتبی، ثابت فرد، مجتبی، (۱۳۹۲)، «بازشناسی کاربرد اصول هندسی در معماری سنتی: مطالعه موردی قصر خورشید و هندسه پنهان آن»، *نشریه هنرهای زیبا*، دوره ۱۸، ش ۱، ۴۴-۲۹.
- ۱۰,۲۲۰۵۹/JFAUP.2013.36355
- سیدی، مهدی، (۱۳۷۸)، *تاریخ شهر مشهد (از آغاز تا مشروطه)*، چاپ اول، تهران: جامی.
- فردوسی، ابوالقاسم، (۱۳۷۳)، *شاهنامه فردوسی*، ج ۲، به کوشش سعید حمیدیان، تهران: نشر قطره.
- فرهنگی شبستری، عادل، صالحی کاخکی، احمد و سمیرا علمدار (۱۳۹۲)، *بررسی ابهامات در عملکرد و معماری عمارت خورشید در متون تاریخی*، اولین همایش ملی باستان شناسی ایران، بیرجند،
- <https://civilica.com/doc/370799>
- فروود، نرگس، (۱۳۹۰)، «بررسی حکم خانی»، *پیام بهارستان*، دوره ۲، سال ۴، ش ۱۳، ۴۱۰-۴۰۸.
- فضل الله همدانی، رشید الدین، (۱۳۷۳)، *جامع التواریخ*، ج ۲، به تصحیح محمد روشن و مصطفی موسوی، تهران: نشر البرز.
- جوینی، عطا ملک محمد، (۱۳۸۲)، *تاریخ جهانگشای جوینی*، ج ۲، به تصحیح محمد قزوینی، تهران: دنیای کتاب.
- جیهانی، حمید رضا، رضایی پور، مریم (۱۳۹۹)، «نسبت میان چهار باغ و باغ چهار بخشی، بر اساس دو متن نثر و نظم سده دهم هجری قمری»، *دو فصلنامه اندیشه معماری*، سال ۴، ش ۸، ۱۸۵-۲۰۱.
- ۱۰,۳۰۴۷۹/AT.2020.11084.1254
- حسینی، سید محسن، (۱۳۷۹)، «مسجد کبود گنبد کلات نادری»، *مشکوه*، ش ۶۶، ۱۸۰-۱۶۳
- گنجنامه، فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران، امام زاده ها و مقابر، بخش دوم، (۱۳۸۹)، ج ۱۲، ۲۱۰-۲۰۸
- لارودی، نورالله (۱۳۸۸)، *نادر پسر شمشیر*، تهران: نشر کتاب پارسه.
- لباف خانیکی، رجبعلی، (۱۳۷۶)، «پژوهش و گمانه زنی در عمارت قصر خورشید کلات نادر»، *نشر*، شماره ۲۹ و ۳۰، ۱۸۶-۱۶۸.
- مستوفی قزوینی، حمد الله، (۱۳۷۸)، *نزهت القلوب*، به تصحیح محمد دبیر سیاقی، تهران: طه.
- مجد الاسلام کرمانی، احمد، (۱۳۵۶)، *سفرنامه کلات گوشه ای از تاریخ مشروطیت ایران*، به کوشش محمود خلیل پور، چاپ دوم، دانشگاه اصفهان.
- مروی وزیر مرو، میرزا محمد کاظم، (۱۳۶۴)، *عالم آرای نادری*، ۳ جلد، به تصحیح محمد امین ریاحی، تهران، زوار.
- مک گرگر، کلنل سی. ام. (۱۳۳۸)، *شرح سفری به ایالت خراسان و شمال غربی افغانستان در ۱۸۷۵*، ج ۲، ترجمه: اسدالله توکلی طبسی، مشهد، انتشارات آستان قدس رضوی.

میرنیا، سید علی، (۱۳۶۹)، *ایل‌ها و طایفه‌های عشایری خراسان*، مشهد، موسسه انتشاراتی و آموزش نسل دانش.
نقش عجب مجموع نقشه‌های بناهای تاریخی ایران، (۱۳۸۲)، ج ۱، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور.
وثوقی مطلق، رجبعلی، (۱۳۸۴)، «کتیبه نادری و ارزش تاریخی آن»، پژوهش‌نامه تاریخ، دوره ۱، شماره ۱، ۲۶-۱.
ویلبر، دونالد، (۱۳۶۵). *معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانان*، چاپ دوم، ترجمه: عبدالله فریار، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی.

- Asher, C. B. (1992). *THE NEW CAMBRIDGE HISTORY OF INDIA I: 4 Architecture of Mughal India*, Cambridge University Press.
- Blair, S. & Bloom, J. (1994). *the Art and Architecture of Islam 1250-1800*, Pelican History of Art; New Haven and London: Yale University Press.
- Clévenot, D. (2000). *Ornament and Decoration in Islamic Architecture*, London, Thames and Hudson.
- Dodd, E. C. & Khairallah, S. (1981). *The Image of the World A study of Quranic Verses in Islamic Architecture*, vol.II, American University of Beirut.
- Harris, C. M. (2006). *Dictionary of Architecture & Construction*, 4th ed. New York, McGraw-Hill.
- Koch, E. (1991). *Mughal Architecture: An Outline of its History and Development (1526-1858)*, Munich, Prested.
- Sharma, R. & Gupta, I. (2013). "Persian Paradisal Theme on the Wall of Mughal Tombs", *American International Journal of Research in Humanities, Arts and Social Sciences*, 3(1), 92-96. Available online at <http://www.iasir.net>.
- Yate, C. E. (1900). *Khurasan and Sistan*, Edinburgh: W.Blackwood.

آماده انتشار فدرهای زیبا